

ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ ЗА МІЖНАРОДНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ: ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗНАКИ

Данієлян Д.А.,
здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії з міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0001-8952-3291

Данієлян Д.А. Злочин геноциду за міжнародним кримінальним правом: визначення та ознаки.

Стаття присвячена аналізу злочину геноциду за міжнародним кримінальним правом, зокрема його визначенню та основним ознакам. Геноцид, як один із найтяжчих міжнародних злочинів, кваліфікується відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року та Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Основна увага приділяється об'єктивним та суб'єктивним ознакам, а також суб'єктам відповідальності.

Підкреслено, що належне визначення та розуміння ознак геноциду є важливим не лише для ефективного переслідування винних осіб, а й для запобігання новим випадкам цього злочину. Міжнародне співтовариство має забезпечити ефективне виконання зобов'язань держав щодо запобігання, розслідування та покарання за геноцид, що є ключовим елементом зміцнення глобальної системи захисту прав людини.

Проаналізовані доктринальні та нормативні підходи до визначення злочину «геноцид» і розуміємо під геноцидом – це умисне вчинення дій, спрямованих на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як окремої спільноти, шляхом фізичного знищення, заподіяння тяжкої шкоди, створення нестерпних умов існування, обмеження народжуваності або насильницького відчуження дітей, що має на меті не лише завдати шкоди окремим особам, а й ліквідувати саму групову ідентичність у її соціальному, культурному та історичному вимірі.

Підкреслено, що міжнародні суди і трибунали, зокрема Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний трибунал по колишній Югославії та Спеціальний трибунал для Руанди, відіграють центральну роль у забезпеченні правосуддя та притягненні до відповідальності осіб, що вчинили геноцид. Вони не лише здійснюють правосуддя, а й активно формують прецеденти для правового визначення геноциду та вдосконалення міжнародних норм щодо покарання за цей злочин.

Результати дослідження свідчать про необхідність подальшого удосконалення механізмів притягнення до відповідальності осіб, винних у геноциді, а також важливість гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері боротьби з міжнародними злочинами.

Ключові слова: геноцид, міжнародне кримінальне право, злочин геноциду, Римський статут, міжнародні трибунали, кримінальна відповідальність.

Danielian D.A. The crime of genocide under international criminal law: definitions and features.

The article is devoted to the analysis of the crime of genocide under international criminal law, particularly its definition and main characteristics. Genocide, as one of the most serious international crimes, is classified in accordance with the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and the Rome Statute of the International Criminal Court. The primary focus is on the objective and subjective elements, as well as the subjects of liability.

It is emphasized that a proper definition and understanding of the characteristics of genocide are crucial not only for the effective prosecution of perpetrators but also for preventing new instances of this crime. The international community must ensure the effective fulfillment of states' obligations regarding the prevention, investigation, and prosecution of genocide, which is a key element in strengthening the global system of human rights protection.

Doctrinal and normative approaches to defining the crime of «genocide» are analyzed, and genocide is understood as the intentional commission of acts aimed at the total or partial destruction of a national, ethnic, racial, or religious group as a distinct community, through physical extermination, infliction of severe harm, creation of unbearable living conditions, restriction of birth rates, or forcible transfer of children. The objective is not only to harm individuals but also to eliminate the group's identity in its social, cultural, and historical dimensions.

It is highlighted that international courts and tribunals, particularly the International Criminal Court, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, and the Special Tribunal for Rwanda, play a central role in ensuring justice and holding perpetrators of genocide accountable. These institutions not only administer justice but also actively establish legal precedents that contribute to the legal definition of genocide and the improvement of international norms regarding its punishment.

The findings of the study indicate the necessity of further improving mechanisms for holding individuals accountable for genocide, as well as the importance of harmonizing national legislation with international standards in the fight against international crimes.

Key words: genocide, international criminal law, crime of genocide, Rome Statute, international tribunals, criminal liability.

Постановка проблеми. Злочин геноциду залишається одним із найтяжчих порушень міжнародного права, що має катастрофічні наслідки для людства. Незважаючи на існування чітких міжнародно-правових механізмів, таких як Конвенція ООН 1948 року, ефективність їх застосування у боротьбі з геноцидом залишається обмеженою. Проблема полягає в складності доведення спеціального наміру знищення певної групи, відсутності ефективних превентивних механізмів, а також у недостатній координації між державами та міжнародними організаціями у питаннях виявлення, запобігання та покарання за злочин геноциду. Це вимагає глибшого аналізу сутності геноциду, його ключових ознак та існуючих правових інструментів для удосконалення механізмів захисту та притягнення до відповідальності.

Дослідження теми злочину геноциду є надзвичайно актуальним через зростання кількості збройних конфліктів у світі, які супроводжуються грубими порушеннями міжнародного права, зокрема злочинами проти людяності та можливими актами геноциду. Це має особливе значення в контексті збройного конфлікту в Україні, де фіксуються дії, які можуть відповідати ознакам геноциду згідно з міжнародним правом.

Аналіз цієї теми сприяє розробці ефективних механізмів запобігання подібним злочинам у майбутньому. Дослідження дозволить краще зрозуміти правові аспекти геноциду, його ключові ознаки та способи доведення спеціального наміру знищення певної групи. Це також важливо для належного документування фактів злочинів, їхнього розслідування та притягнення винних до відповідальності на міжнародному рівні.

Метою статті є аналіз поняття злочину геноциду у міжнародному кримінальному праві, визначення його сутності та ключових ознак.

Стан опрацювання проблематики. В своїх працях зміст поняття геноцид та проблеми відповідальності за цей міжнародний злочин досліджували: Важна К., Замрига А.В., Івчук Ю.Ю., Лемкін Р., Панишко Г., Ребриш Р.І., Хаустова М.Г., Федоровська М.А., Яворська В. Ці дослідники працюють у галузях міжнародного кримінального права, прав людини, визначення геноциду, а також вивчають роль міжнародних судів і трибуналів у покаранні за злочини геноциду.

Виклад основного матеріалу. Геноцид визначається як дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Основні форми геноциду включають вбивство членів групи, спричинення їм серйозних тілесних або психічних ушкоджень, створення життєвих умов, розрахованих на їхнє повне або часткове фізичне знищення, накладення заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей у межах групи, та примусове переміщення дітей з однієї групи до іншої.

Термін «геноцид» уперше був застосований польським правознавцем і майбутнім американським прокурором на Нюрнберзькому процесі Рафаелем Лемкіним між двома Світовими війнами стосовно фактів масового знищення вірменського населення владою Туреччини у 1914-1918 рр. [1, р. 145–151]. У 1944 році термін «геноцид» Р. Лемкін використав у книзі «Фашистське управління окупованою Європою» і запропонував розробити договір, у якому агресивні дії проти національних, релігійних або етнічних груп розглядалися б як міжнародний злочин. Він стверджував, що «цей злочин як скоординований план різноманітних дій, спрямованих на знищення головних основ життя національних груп, з метою знищення груп як таких. Метою такого плану є руйнування політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігій, економічного існування груп, знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності й самого життя індивідуумів, які належать до цих груп» [2, р. 5-6].

М.Г. Хаустова та М.А. Федоровська підкреслюють, що вперше геноцид був визнаний міжнародним злочином у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 180 (II) від 21 листопада 1947 р. вказувалося, що «геноцид є міжнародним злочином, який тягне за собою національну та міжнародну відповідальність окремих осіб і держав» [3, с. 73]. А вже 9 грудня 1948 р. була прийнята й відкрита для підписання Конвенція про попере-

дження злочину геноциду та покарання за нього [4]. Ця Конвенція набула чинності у 1951 р. і є основним конвенційним джерелом у сфері боротьби з геноцидом.

Р.І. Ребриш зауважує, що «геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, вчинення якого є підставою для міжнародно-правової відповідальності держав та кримінальної відповідальності індивідів» [5, с. 129].

Діяння не обов'язково має бути здійснено відносно великого числа осіб, досить, щоб воно було виконано щодо одного потерпілого. У зв'язку з цим злочин геноциду залежно від характеру діяння за зовнішніми ознаками може нагадувати ряд інших традиційних злочинних діянь, таких як вбивство, викрадення людини тощо. Для вирішення питання про відмежування геноциду від інших злочинів слід встановити наявність наміру особи знищити, повністю або частково, цю національну, расову, релігійну або етнічну групу як таку [3, с. 74].

Виконавець мав умисел знищити повністю або частково цю національну, расову, релігійну або етнічну групу як таку. Ця ознака має як раз вирішувати завдання відмежування геноциду від інших злочинів, насамперед в тих випадках, коли не відбувається масового знищення представників певної національної, расової, релігійної або етнічної групи [3, с. 74].

І.М. Леган, аналізуючи зміст ст. 2 Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 року, підкреслює, що до складу цього міжнародного злочину вводиться необхідна ознака вини, яка виступає у цьому разі в яскраво вираженій формі винного умислу. Геноцид є не лише тяжким, але й масовим порушенням прав людини [6, с. 89]. Такої ж думки дотримується К. Важна [7, с. 194].

Проблема із забезпеченням виконання Конвенції ще більше ускладнюється, коли злочин геноциду відбувається під час збройного конфлікту. Держава, що бере участь у такому конфлікті, напевно чи захоче видати осіб, яких звинувачують у скоєнні злочину геноциду, іншій стороні, що має намір переслідувати їх. Майже у всіх випадках вчинення тяжких злочинів, пов'язаних із геноцидом, не слід розраховувати на суди держави, на території якої цей злочин було вчинено, оскільки у такому разі може бути винним сам уряд [3, с. 75].

Аналіз міжнародно-правового визначення геноциду, ознак і способів вчинення геноциду, які передбачені міжнародним правом, та практики вчинення геноциду показав, що реалізація геноциду не є можливою без залучення державного механізму [3, с. 75].

Геноцид є злочином, що має специфічний суб'єктивний елемент – намір. На відміну від інших міжнародних злочинів, для геноциду необхідно довести існування мети знищення конкретної групи, що часто є складним завданням у правовій практиці. Саме цей намір відрізняє геноцид від злочинів проти людяності чи військових злочинів.

Судовий розгляд справ, пов'язаних із геноцидом, здійснюється міжнародними трибуналами, такими як Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди. Важливу роль відіграє також Міжнародний кримінальний суд, створений відповідно до Римського статуту у 1998 році. Ці органи забезпечують юридичне переслідування осіб, винних у вчиненні геноциду, та встановлення історичної справедливості.

А.В. Замрига підкреслює, що «геноцид – це масові знищення людей через національну, етнічну чи расову приналежність або спільні релігійні переконання, який ми можемо спостерігати протягом всього часу існування людства у світі, завжди були випадки» [8, с. 602]. І в контексті цього визначення робить акцент на тому, що злочини росіян в Україні – це геноцид за усіма ознаками і росія повинна понести відповідальність за геноцид українського народу [8, с. 603].

Ю.Ю. Івчук в своїй праці, у висновку статті, підкреслює: «... можна зробити висновок, що незважаючи на гіркий досвід Другої світової війни та міжнародне визнання геноциду «злочином злочинів», світова спільнота зіткнулась з новими викликами у вигляді геноцидальної політики держав у XX–XXI століттях, у тому числі в світлі збройної агресії РФ проти України. Виокремлення характерних форм та ознак геноциду на конвенційному рівні, а також успішна практика притягнення винних до відповідальності за злочин геноциду у минулому Міжнародним кримінальним судом є сприятливими факторами для формування у майбутньому правової позиції трибуналу щодо РФ» [9, с. 687].

Визначення злочину геноциду також має ключове значення для запобігання цьому явищу в майбутньому. Міжнародна спільнота повинна активніше працювати над виявленню потенційних загроз геноциду, вживанням превентивних заходів та підтримкою жертв. Важливу роль у цьому процесі відіграють як міжнародні організації, так і держави, що зобов'язані згідно з міжнародним правом реагувати на загрози геноциду.

Злочин геноциду є не лише правовою, а й моральною проблемою, що стосується базових принципів людяності. Усвідомлення жорстоких наслідків геноциду та необхідність запобігання таким злочинам повинно стати спільним пріоритетом для всіх народів і держав.

Г. Панишко робить акцент на збиранні доказів вчинення геноциду і зауважує, що це може відбуватися протягом довгого періоду, а після процесу збирання доказів потрібно підтвердити, що присутній намір знищити націю чи етнос [10, с. 75]. В. Яворська підкреслює, що враховуючи ці обставини виникає необхідність постійного вдосконалення запобігання злочину геноциду, припинення злочину та заходів міжнародної співпраці з метою притягнення винних до кримінальної відповідальності [11, с. 54].

Отже, злочин геноциду за міжнародним кримінальним правом має чітко визначені ознаки, які закріплені в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього (1948 р.), а також у Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут, 1998 р.). Основні ознаки геноциду включають:

а) об'єктивні ознаки (*actus reus*): знищення членів певної національної, етнічної, расової або релігійної групи шляхом убивства; заподіяння тяжкої шкоди фізичному чи психічному здоров'ю представників цієї групи; умисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення групи; запровадження заходів, спрямованих на запобігання народжуваності серед представників групи; насильницьке переміщення дітей з однієї групи до іншої;

б) суб'єктивні ознаки (*mens rea*): спеціальний умисел (*dolus specialis*) – наявність мети повністю або частково знищити певну групу як таку; розуміння виконавцем того, що його дії призводять до знищення групи.

Ці ознаки визначають геноцид як один із найтяжчих міжнародних злочинів, що тягне за собою міжнародну кримінальну відповідальність.

Висновки. Злочин геноциду є одним з найбільш тяжких злочинів у міжнародному праві. Визначення цього злочину, сформульоване в Конвенції ООН 1948 року, стало основою для юридичного реагування на акти геноциду. В міжнародному праві геноцид розглядається як система дій, спрямованих на фізичне або культурне знищення певної групи осіб, зокрема через вбивства, тілесні ушкодження, створення умов, що призводять до знищення, або примусову передачу дітей в інші групи.

Водночас, існують важливі проблеми, зокрема, щодо процесуальної складності доведення вчинення геноциду, особливо в контексті міжнародних конфліктів, коли держави часто не бажають співпрацювати з міжнародними судами. Крім того, необхідно вдосконалювати механізми попередження геноциду та забезпечення справедливості для жертв цього злочину, оскільки часто постгеноцидні суспільства стикаються з проблемами відновлення, примирення та реабілітації.

Зробимо висновок, що геноцид – це умисне вчинення дій, спрямованих на повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як окремої спільноти, шляхом фізичного знищення, заподіяння тяжкої шкоди, створення нестерпних умов існування, обмеження народжуваності або насильницького відчуження дітей, що має на меті не лише завдати шкоди окремим особам, а й ліквідувати саму групову ідентичність у її соціальному, культурному та історичному вимірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law. *American Journal of International Law*. 1947. Vol. 41 (1). P. 145–151.
2. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. 2nd ed. Washington, D.C.: The Lawbook Exchange, Ltd, 2008. 712 p.
3. Хаустова М.Г., Федоровська М.А. Сутність поняття злочину геноциду в міжнародному праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 73–76.
4. Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього, 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text (дата звернення: 09.03.2025).
5. Ребриш Р.І. Геноцид як злочин проти безпеки людства за міжнародним кримінальним правом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Випуск 41. С. 127–129.
6. Леган І.М. Геноцид як злочин проти безпеки людства відповідно до міжнародного кримінального права. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 1 (48). С. 89–91.
7. Важна К. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 193–197.
8. Замрига А.В. Визначення злочину проти безпеки людства (геноциду) в міжнародному кримінальному праві та обов'язок покарання за нього. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 601–606.
9. Івчук Ю.Ю. Поняття «геноциду» як міжнародного злочину та особливості притягнення до відповідальності у світлі збройної агресії російської федерації проти України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 685–687.

10. Панишко Г. Міжнародно-правові питання запобігання та покарання за злочин геноциду. Літопис Волині. *Всеукраїнський науковий часопис*. 2023. Чис. 29. С. 71–75.
11. Яворська В. Запобігання злочину геноциду. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2024. № 3(31). С. 50–56.